

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Liberaal paternalisme en de waarde van vrijheid

Hees, M. van

Citation

Hees, M. van. (2011). Liberaal paternalisme en de waarde van vrijheid. *Bestuurskundige Berichten*, 26(4), 10-12. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3212071>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3212071>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Liberaal paternalisme en de waarde van vrijheid

door Martin van Hees

Prof. dr. Martin van Hees is Hoogleraar Ethiek en Politieke Theorie aan de Rijksuniversiteit Groningen en tevens vice-decaan en portefeuillehouder onderzoek. Daarnaast is hij Bestuursvoorzitter van de Internationale School voor de Wijsbegeerte (ISVW) en Redacteur van 'Economics and Philosophy' bij Cambridge University Press.

Inleiding

In de jaren negentig dachten we met enig pessimisme na over de calculerende burger, vandaag met enig optimisme over de calculerende overheid. Een calculerende overheid die via een slimme keuzearchitectuur de burgers weet te verleiden tot rationeel gedrag. De sturing van de overheid is gericht op het veilig stellen van de belangen van de burgers zelf (paternalisme) maar leidt daarbij niet tot een beperking van hun keuzevrijheid (liberalisme). Is dat inderdaad mogelijk? Hebben Thaler en Sunstein (2008) gelijk en kunnen liberalisme en paternalisme samengaan?

Een bekend liberaal bezwaar tegen paternalisme is dat het ten onrechte zou veronderstellen dat er een standaard is op basis waarvan we eenduidig kunnen vaststellen wat de 'juiste' of de 'rationele' keuze is. Er bestaan echter verschillende opvattingen over wat 'echt' in het belang van individuen is, een keuze voor één standaard zou daarom het liberale ideaal van een neutrale overheid schenden. Een ander bekend kritiekpunt verwijst naar de mogelijkheid van een hellend vlak. Zelfs als paternalisme in sommige gevallen inderdaad verdedigbaar is, dan, zo is de gedachte, zal dit onherroepelijk ontaarden in een ongewenste uitdijing van de toepassingsgebieden. Ik zal in mijn reactie deze bezwaren negeren. Sterker, ik veronderstel eenvoudigweg dat er consensus bestaat over de te hanteren standaard, dat wil zeggen dat er overeenstemming is over wat wel en wat niet in het belang van burgers is. Ook zal ik veronderstellen dat er voldoende beheersingsmechanismen zijn waarmee het toepassingsbereik van het liberaal paternalisme naar wens kan worden beperkt. Echter, zo zal ik betogen, zelfs als we uitgaan van

"De sturing van de overheid is gericht op het veilig stellen van de belangen van de burgers zelf maar leidt daarbij niet tot een beperking van hun keuzevrijheid"

deze optimistische veronderstellingen kunnen liberale vraagtekens bij het idee van de overheid als keuzearchitect worden geplaatst.

De specifieke waarde van vrijheid

Die vraagtekens komen voort uit de eenzijdige opvatting over de waarde van (keuze)vrijheid die aan het liberaal paternalisme ten grondslag ligt. Het liberaal paternalisme richt zich uitsluitend op wat wel de specifieke waarde van vrijheid is genoemd. Die waarde bestaat uit de waarde van de specifieke opties waaruit kan worden gekozen.¹ Meer in het bijzonder, zij bestaat uit de waarde van de keuzeoptie die maximale waarde heeft: de specifieke waarde van mijn keuzevrijheid in een restaurant valt samen met de waarde van mijn favoriete gerecht, de specifieke waarde van mijn vrijheid om een ziektekostenverzekering te kiezen is de waarde van de verzekering die het meest in mijn belang is, et cetera. Uiteraard wordt deze waarde van vrijheid pas gerealiseerd als mensen inderdaad de 'optimale' keuze maken, dat wil zeggen kiezen voor de optie die de meeste waarde heeft. Juist het gegeven dat we dat vaak niet doen, en dat irrationaliteit ons keuzegedrag dus in belangrijke mate kenmerkt, ligt aan het liberaal paternalisme ten grondslag. De gedragseconomie en de sociale psychologie hebben immers overtuigend laten zien dat mensen niet altijd de keuzes maken die de specifieke waarde van vrijheid realiseren. De contextuele bepaaldheid van beslissingen, automatismen (het beslissen

op 'de automatische piloot') en verkeerde risico-inschattingen zijn inmiddels bekende oorzaken van individuele irrationaliteit en dus van bedreigingen van de specifieke waarde van vrijheid. Het liberaal paternalisme is gericht op het reduceren van die irrationaliteit. Door de juiste duwtjes in de rug ('nudges') worden we verleid tot het maken van de optimale keuze, dat wil zeggen tot de keuze die de specifieke waarde van vrijheid daadwerkelijk realiseert.

De niet-specifieke waarde van vrijheid

Als keuzevrijheid alleen van belang is vanwege haar specifieke waarde lijkt er dus niet zo veel mis

¹ Carter (1999) introduceerde het onderscheid tussen de specifieke en niet-specifieke waarde van vrijheid. Zie ook Van Hees (2000) en Kramer (2003).

te zijn met het liberaal paternalisme. Vrijheid heeft echter ook een belangrijke niet-specifieke waarde. Het betreft dan de waarde die vrijheid heeft voor zover die niet bepaald wordt door de waarde van de specifieke opties waaruit we kunnen kiezen. Wil het voorgestelde paternalisme inderdaad liberaal genoemd kunnen worden, dan zou het ook de niet-specifieke waarde van vrijheid niet in gevaar moeten brengen.

Drie vormen van niet-specifieke waarde kunnen we onderscheiden.² Allereerst heeft vrijheid een belangrijke expressieve waarde. De gedachte is dat we in de keuzes die we maken onszelf 'uitdrukken' – we geven via onze keuzes aan wat wij wel of niet belangrijk vinden. Of, om het wat plechtiger te formuleren, onze keuzes vertegenwoordigen een deel van onze identiteit. Het belang dat we hechten aan verantwoordelijkheid speelt hier een belangrijke rol. Het hebben van keuzevrijheid betekent immers ook dat we de mogelijkheid hebben bepaalde keuzes niet te maken en door deze 'negatieve keuzes' worden we meer verantwoordelijk voor de keuze die we wel maken. Dat verklaart bijvoorbeeld waarom het voor een werkzoekende waardevoller is om te kunnen kiezen uit drie aanbiedingen dan uit slechts een, zelfs als die ene optie de droombaan is die hij anders ook gekozen zou hebben. Als de waarde van vrijheid alleen specifiek van aard zou zijn is dat echter niet te verklaren: de specifieke waarde van de keuzevrijheid is in beide situaties gelijk.

Het hebben van vrijheid kan ook een belangrijke symbolische waarde hebben. Joseph Raz (1994) heeft er op gewezen dat het belang dat we hechten aan vrijheid van meningsuiting niet correspondeert met de mate waarin we gebruik maken van die vrijheid. Het aantal mensen dat wel eens een opiniërend stuk schrijft voor een landelijk dagblad is bijvoorbeeld zeer klein. Toch zullen velen zeer verontwaardigd zijn als burgers die nooit een stuk voor de krant zullen schrijven dat recht ook wordt ontnomen. Een dergelijke beperking van de vrijheid van meningsuiting zou een uitdrukking of symbool zijn van een negatief oordeel dat we onacceptabel vinden. Een concreet voorbeeld van het belang van de symbolische waarde van vrijheid treffen we aan

in discussies in de Verenigde Staten over invoering van het homohuwelijk. De onmogelijkheid om met een partner van hetzelfde geslacht te trouwen drukt impliciet een oordeel van de wetgever uit over de ongelijkwaardigheid van homoseksuele en heteroseksuele relaties. Ook hier geldt dat de niet-specifieke waarde van vrijheid niet samen hoeft te vallen met haar specifieke waarde: je hoeft geen homoseksueel met trouwplannen te zijn om waarde te hechten aan de mogelijkheid om te trouwen met een partner van hetzelfde geslacht.

De derde vorm van niet-specifieke waarde van vrijheid is haar vormende waarde. Wanneer we maar vaak genoeg bepaalde keuzes moeten maken zullen we daar op termijn beter in worden, zo is de gedachte. Het feit dat we niet altijd de specifieke waarde van vrijheid realiseren (niet de beste keuze maken) is hier zelfs een belangrijk uitgangspunt voor de verdediging van keuzevrijheid. We leren van onze fouten en van de fouten van anderen en moeten daarom ook in staat worden gesteld om die fouten te maken. De vormende waarde van vrijheid is zowel op micro- als op macroniveau verdedigd. Op microniveau gaat het om de verbetering van de besluitvaardigheden van individuen: door vaker keuzes te maken leren we beter omgaan met verschillende soorten informatie, afwegingen maken, etc. Op macroniveau betreft het het innovatieve vermogen van een samenleving 'als geheel' – ook de maatschappij ontwikkelt zich via een proces van trials and errors.

Liberaal paternalisme en de niet-specifieke waarde van vrijheid

Wat betekent het liberaal paternalisme voor de niet-specifieke waarde van vrijheid? Of de expressieve waarde van vrijheid in gevaar komt zal afhangen afhangen van het beleidsinstrument dat wordt ingezet alsmede van de aard van de keuzes. Als via overheidsingrijpen de juiste keuzes op de automatische piloot worden gemaakt kan de expressieve waarde onder druk komen te staan – wat eerst een welbewuste handeling was wordt nu een automatisme dat, juist omdat het een automatisme is, een beperkte expressieve waarde heeft: de expressieve waarde van donorschap in een 'opt in'-systeem is bijvoorbeeld groter dan in een 'opt out'-systeem. Twee kanttekeningen kunnen hier echter bij worden geplaatst. Allereerst zal die expressieve waarde vooral onder druk komen te staan voor degenen die de juiste keuze toch al hadden gemaakt. In de terminologie van Thaler en Sunstein: het is de expressieve waarde van >

²Vergelijk Scanlon (1998). In Van Hees (1999) laat ik zien dat, gegeven de bekende economische rationaliteitsaannames, een belangrijk niet-specifieke waarde van keuzevrijheid in strategische besluitvormingssituaties gelegen is in de realisatie van Pareto-optimale evenwichtsuitkomsten. Omdat het liberaal paternalisme de gebruikte rationaliteitsaannames echter juist afwijst zal ik deze vorm van niet-specifieke waarde hier niet verder bespreken.

de vrijheid van de econs en niet die van de humans die in gevaar komt; immers, het is niet aannemelijk dat het irrationeel keuzegedrag dat het liberaal paternalisme wil voorkomen veel expressieve waarde heeft. Verder zal de expressieve waarde weinig relevant zijn wanneer het gaat om relatief triviale keuzes. Via de aanschaf van een wasmiddel druk ik geen deel van mijn identiteit uit, maar bij de keuze van een school voor mijn kinderen doe ik dat wel.

Voor de symbolische waarde van vrijheid geldt deels hetzelfde als voor de expressieve waarde: vooral voor individuen die wel rationele keuzes maken – de econs – wordt zij negatief beïnvloedt. Immers, het liberaal paternalisme drukt dan ten onrechte een negatief oordeel uit over de competentie van deze burgers. Verder zal het belang van de symbolische waarde van vrijheid vooral consequenties hebben voor de vraag welke groepen burgers betrokken zijn bij de issues waar het instrumentarium wordt ingezet. Als er sprake is van selectieve toepassing is het gevaar van stigmatisering van bepaalde groepen burgers uiteraard groter.

Veel van de voorbeelden die worden gebruikt ter verdediging van het liberaal paternalisme hebben

"Als via overheidsingrijpen de juiste keuzes op de automatische piloot worden gemaakt kan de expressieve waarde onder druk komen te staan"

een statisch karakter, ze veronachtzamen de vormende waarde van vrijheid. Zoals gezegd berust de vormende waarde van vrijheid in het leereffect dat keuzevrijheid heeft. Deze waarde lijkt snel onder druk te staan door het liberaal paternalisme. Immers, als we door een slimme keuzearchitectuur geen 'fouten' meer maken dan is er ook niet meer de mogelijkheid om te leren van onze fouten. Neem als voorbeeld de elektronische belastingaangifte. Voor velen van ons is het een zegen dat de jaarlijkse last van het invullen van complexe aangifteformulieren, al dan niet met behulp van even ondoorgroendelijke belastinggidsen, voorbij is. Maar hoe frustrerend die exercitie ook ieder jaar weer was, we kunnen redelijkerwijs veronderstellen dat die vaardigheid over de jaren toenam en daardoor tot meer inzicht in (en misschien zelfs begrip van) de structuur van ons belastingregime leidde. Keuzevrijheid zal vooral een vormende werking hebben als de keuzesituatie een zekere mate van complexiteit heeft, en als het keuzeprobleem zich regelmatig voordoet. Liberaal paternalisme hoeft dus niet haaks te staan op die vormende waarde als het vooral wordt toegepast in relatief eenvoudige keuzesituaties (bijvoorbeeld omdat het zoals bij orgaandonatie gaat om een beperkt aantal opties die duidelijk gedefinieerd zijn) of in keuzeproblemen die zich slechts incidenteel

voordoen (vgl. het afsluiten van een hypotheek, pensioenvoorzieningen).

Conclusie

Immanuel Kant meende dat staatspaternalisme de ergste vorm van despotisme is. Ik geloof dat Kant, zoals wel vaker, iets te stellig was. Het liberaal paternalisme laat zien dat niet alle vormen van paternalisme haaks staan op het belang dat we hechten aan vrijheid. Echter, als we het liberale aspect van het liberaal paternalisme serieus nemen, moeten we niet alleen kijken naar de specifieke waarde van vrijheid maar ook naar haar niet-specifieke waarde – en dat betekent dat we beperkingen moeten opleggen in de toepassing van het liberaal paternalisme. Die beperkingen hebben betrekking hebben op het type keuzesituaties. Wil de waarde die we hechten aan vrijheid daadwerkelijk gerealiseerd kunnen worden dan zal het gebruik van de nieuwe keuzearchitectuur allereerst beperkt moeten blijven tot keuzeproblemen die voor de betrokkenen zelf geen al te grote urgentie hebben (maar mogelijk wel voor anderen), teneinde stigmatisering te voorkomen moet het geen beleidskwesaties betreffen waar alleen bepaalde groepen burgers bij betrokken zijn en, tenslotte, het moet gaan om keuzesituaties die zich slechts incidenteel voordoen of niet al te complex zijn. ■

Referenties

- Carter, I. (1999). *A Measure of Freedom*, Oxford: Oxford University Press.
- Hees, M. van (1999). 'Liberalism, Efficiency, and Stability: Some Possibility Results', *Journal of Economic Theory*, 88, 294-309
- Hees, M. van (2000). *Legal Reductionism and Freedom*, Dordrecht: Kluwer Academic
- Kramer, M.H. (2003). *The Quality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press
- Raz, J. (1994), 'Free Expression and Personal Identification', in: J. Raz, *Ethics in the Public Domain. Essays in the Morality of Law and Politics*, Oxford: Clarendon, 146-169
- Scanlon, T.M. (1998). *What We Owe to Each Other*, Cambridge: Belknap Press
- Thaler, Richard H. en C. Sunstein (2008), *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*, New Haven: Yale University Press